

УДК 37.013(477)«15/16»

О. В. Гапченко
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філософії і політології
Хмельницького національного університету

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ОСНОВІ ІДЕЙ ХРИСТИАНСЬКОГО ГУМАНІЗМУ В ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Важливим історичним і духовним контекстом, що суттєво детермінував розвиток філософської думки України в другій половині XVI – першій половині XVII ст., стали події, пов'язані із протистоянням православної й католицької церков і утвердженням Унії.

В історії України церква та її інститути завжди були невід'ємним елементом національного буття. Від часів Київської Русі християнська церква в її східному, православному, варіанті задавала напрям і форми розвитку як культурного процесу загалом, так і освітньо-виховного зокрема. Вона орієнтувала особистість на виховання її духовного начала, зміцнення її внутрішніх сил, утверджувала віру в Бога як сутнісну основу людського життя. Крім того, церква пропонувала людській спільноті зразки духовного єднання й солідарності, християнської любові та братерства на основі віри в Бога й через систему освітніх і виховних заходів спрямовувала людину на їх досягнення. Зосереджуючи в собі великі інтегративні можливості, церква впливала на поведінку української людини, формування морально-психологічного клімату духовного співробітництва й духовної співпраці, відіграла значну роль у національному самовиявленні українства. Значною мірою завдяки православної церкві, християнська духовність і християнські цінності стали органічною частиною філософської думки й педагогічної діяльності в Україні.

Проблеми становлення та розвитку гуманістичної культури в Україні, специфіка поширення ідей гуманізму й Реформації в українському духовному, освітньому житті другої половини XVI – першої половини XVII ст., формування загальноєвропейського культурно-освітнього простору в період культурно-національного відродження є предметом серйозного вивчення в історико-філософській, українознавчій, педагогічній, історичній літературі. Філософські аспекти досліджуваної проблеми аналізуються в працях М. Кашуби, В. Литвинова, В. Нічик, М. Поповича, українознавчі – у працях Н. Петрук. Виникненню й діяльності в українському житті XVI–XVII ст. культурно-освітніх об'єднань, інтелектуальних зібрань, шкіл і колегіумів присвячені розвідки М. Возняка, В. Микитася, В. Перетца, Ф. Титова, К. Харламповича.

Мета статті – виявити особливості формування системи духовних цінностей особистості на основі ідей християнського гуманізму в полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст.

Кінець XVI – початок XVII ст. – це час, коли в Україні посилюється вплив католицизму й запроваджується Унія. Протистояння інститутів католицької та православної церков, суперечки інтелектуальної еліти й українських книжників щодо основ і специфіки католицького та православного віровчення стали причиною появи такого значного феномена в українському духовному житті, як полемічна література. У ході православно-католицької полеміки особливим чином окреслювалась потреба виховання духовної людини з високими особистісними й моральними якостями. Власне, ішлося про систему цінностей християнського гуманізму як засаду людського життя. Учасниками православно-католицької полеміки були видатні люди, видатні особистості, прекрасні ерудити й інтелектуали, які своєю активністю і діяльністю демонстрували зразки високої освіченості, культури та духовної міцності, а саме: Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Захарія Копистенський, Іван Вишенський, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Петро Скарга, Іпатій Потій, Бенедикт Гербест та ін.

У XVI–XVII ст. католицька церква являла собою потужну організацію, яка втілювала через свої інститути важливі ідеологічні завдання, мала досить дієві й гнучкі механізми впливу на суспільну свідомість і цим вигідно відрізнялась від православної церкви, яка переживала не кращі часи у своїй історії. На подібні обставини діяльності Римської церкви вказує відомий український книжник Захарія Копистенський. «Вихваляються Римляне свободою панування свого ведлуг св та, и грекове вихваляються свободою души и сумн нья свого», – пише він у своєму творі «Палінодія» [3, с. 904]. Одним із шляхів впливу на людину й засобом виховання відданих католиків були школи та єзуїтські колегіуми.

Варто відзначити, що особливо гострих форм протистояння православ'я й католицизму набуло після підписання Берестейської Унії 1596 р. та поширення її в XVII ст. Ідею Унії підтримали впливові православні ієрархи, так як луцький архієпи-

скоп Кирило Терлецький, митрополит Михайло Рогоза, єпископ Кирило Луцький, Гедеон Львівський, Леонтій Пінський, Діонісій Холмський, володимирський єпископ Іпатій Потій. Власне, Унія стала засобом денаціоналізації православного населення. Схизматики (православні) зазнавали всіляких утисків, пригнічення, морального приниження, ущемлення своїх людських прав з боку польської влади й католицької церкви. Релігійний тиск захопив і уніатську церкву, яка еволюціонувала в бік латинізації обряду, школи, писемності тощо. У зв'язку з такими історичними обставинами змінюється зміст і характер творчості українських книжників. Головна увага ними приділяється завданням розвитку високих духовних якостей людини. Під час православно-католицької релігійної полеміки українськими книжниками акцентується увага передусім на значенні виховання моральної людини в дусі ідей християнського гуманізму.

Необхідно зазначити, що в кінці XVI – початку XVII ст. православно-католицька полеміка досягла свого апогею. Найбільш активним проповідником католицизму на українських землях був П. Скарга – автор знаменитого трактату «Про єдність церкви божої» [6, с. 275]. Він пристрасно й наполегливо агітував за воз'єднання православної церкви з католицькою. Активним апологетом католицизму та Унії був також І. Потій, твори якого є відображенням різко негативного ставлення уніатів як до православної церкви, так і до діяльності православних шкіл: «... о науках в писме светом и иных свецких писмах, где первой цвет был, того вже ани пытай: учителей, казнодеев добрых межи ними и з св чкою не найдеш; и ковшем казанья за ересь папешскую себе почитают, покрываючи свою неуместность и грубиянство» [5, с. 1021].

Українські книжники (К. Острозький, Х. Філалет, В. Суразький, З. Копистенський, І. Вишенський та ін.) виступили різкими опонентами ідеологів Унії. Критикуючи догмати католицької церкви, принципи її організації, церковний абсолютизм, вони водночас зосереджуються на проблемах духовного розвитку людини, необхідності виховання її в дусі високих християнських цінностей.

Екстраполюючись від суто релігійно-догматичного змісту православно-католицької полеміки, можна зосередитись на осмисленні тих важливих тем, які об'єктивно поставали в її ході. Передусім ідеться про проблеми виховання людини, її орієнтації на дотримання високих моральних християнських цінностей. Важливо відзначити, що в міркуваннях українських книжників важливе місце посідає використання гуманістичної традиції, особливо цінується ставлення до людини як до особистості. Вражає також висока освіченість, ерудованість українських мислителів, їх звернення до філософської та інтелектуальної традиції Ренесансу й Реформації. Так, на сторінках творів

З. Копистенського, Х. Філалета, К. Острозького не раз згадуються імена відомих європейських гуманістів і мислителів – Ф. Петрарки, Л. Валли, Савонаролли, Д. Боккаччо, Е. Роттердамського, а також твори багатьох польських гуманістів.

Будучи палкими захисниками православ'я, українські полемісти вважали, що найкращі моральні якості людини, християнські чесноти і християнська простота містяться в істинах православної церкви. Водночас ними досить критично оцінюється мудрість латинників і переваги католицьких шкіл. Захарія Копистенський підкреслює, що Платон і Аристотель – це грецькі мислителі, а не латинські, а якщо ж хто і їде вчитися в європейські університети, то їде не по латинській, а по грецькій розум: «... от греков ... отбираем з ростропностью еднак отмежуемо, а зерно беремо, уголе зоставуемо, а золото вьймуемо» [3, с. 904]. Проте найвища мудрість і найвищі цінності, на переконання українських мислителів, були зосереджені у Святому Письмі й житті раних християнських громад. Тому моральні чесноти, яких дотримувались люди в ранньохристиянських громадах, – християнська любов, милосердя, співчуття, допомога слабким і немічним – уважалися найціннішими для людини та її життя. А переваги латинників у вмінні оперувати логікою й різними силогізмами видаються З. Копистенському зовсім незначними [3, с. 904].

Унія ж, на думку полемістів, є засобом втрати руської ідентичності, а підступна діяльність її церковних ієрархів спрямована на те, «абы Руси не было в Руси» [3, с. 957]. На думку З. Копистенського, Унія є засобом духовного поневолення українського народу і джерелом розбрату між людьми. Високо цінуючи зв'язки духовної солідарності, любов і приязнь, полемісти з гіркістю усвідомлюють, що в час, коли вони живуть, панують «розтирки, неприязни, кровопролитье и надуфанія!» [3, с. 1114].

Різко критикувались українськими полемістами й недоліки православної церкви, поведінка її служителів та ієрархів. Можна вважати, що своєю літературною діяльністю і критикою догматичних основ католицької церкви українські полемісти декларували нові підходи до утвердження відповідного духові православ'я способу життя й системи моральних цінностей, у центрі яких була духовна, високоморальна людина. А різкий протест проти чужих, на думку полемістів, латинських впливів в українському житті був умотивованим на той час кроком щодо захисту своєї віри й народності від дуже добре організовано (й успішної) латинської пропаганди.

Найяскравіше зміст православно-католицької полеміки та її наслідки для розвитку людини духовної виявилися у творах представників Острозького освітньо-культурного об'єднан-

ня – Г. Смотрицького, К. Острозького, Х. Філалета, В. Суразького, З. Копистенського. Так, різким критиком організаційних і догматичних основ католицької церкви був Г. Смотрицький. Його «Ключ царства небесного» був гідною відповіддю на книги Бенедикта Гербеста й Петра Скарги [7, арк. 11]. Г. Смотрицький за ідеал вважає зразки ранньохристиянського життя та ранньохристиянські цінності – любов, згоду й порозуміння між людьми. Істинною для полеміста є лише православна віра і православна церква. На його думку, лише в лоні православної церкви може бути втілений ідеал товариського співжиття між людьми – «товариства и братства соб ровного, где мы един другого простерегати и направляти» [7, арк. 11].

Рішучим критиком дій католицької церкви був Клірик Острозький. Захисників католицизму та Унії він наділяє ціннісно негативними характеристиками, наполягає, що Унія – це результат підступної роботи «неприятеля», який «в дает, кого фрасунком в розпач, кого страхом в упадок, кого на остаток одним позр ньем в гр х привести мает» [2, с. 378]. Негативними наслідками поширення Унії К. Острозький вважає ненависть і неприязнь між людьми, розбрат і чвари. Усе ж має бути спрямованим на досягнення згоди між людьми, духовної єдності, що необхідні для людського життя. Лише в єдності розкриваються найкращі якості людини. «Красно мешкати братьи в сполечности, абы ся одно з волею Божією тая згода згожала. Бо не в каждой згод кохається Бог», – пише Клірик Острозький у своєму листі до князя Костянтина Острозького [2, с. 430].

Ціннісно значущими в людині повинні бути, на думку К. Острозького, такі якості, як повага один до одного, братерство, християнська любов. Надзвичайно ідеалізуючи князя Костянтина Острозького, приписуючи йому високі християнські чесноти й виключні людські якості, Клірик Острозький, поза будь-яким сумнівом, спонукав свого читача до усвідомлення значущості й необхідності досягнення морально-духовного ідеалу, притаманного справжньому християнинові.

Отже, на основі аналізу ідей відомих українських полемістів обґрунтованим є висновок про розвиток ними ідеї духовної, моральної людини як вирішального чинника гармонійного, досконалого буття. Цей висновок доповнювався критикою моральних вад і невігластва православного духовенства і кліру. Це особливо яскраво виявляється у творчості І. Вишенського, К. Транквіліона-Ставровецького, братів Зизаніїв, М. Смотрицького, К. Саковича та ін. Полемічна діяльність була також однією з головних форм людської активності в українських братствах.

Критикуючи реформаційне вчення й різні ересі аріанські, П. Могила водночас належно оцінював

зусилля реформаторів у перекладі Біблії, філологічно-критичному тлумаченні її тексту. Погляди П. Могили й реформаторів зближувало ще те, що вони ставились до людини як до особистості, надавали значення формуванню її духовно-моральних основ, орієнтувались на свободу совісті індивіда.

Аналізуючи зміст творчості українських полемістів, їх думки щодо значущості виховання людини в душі християнських цінностей і пропонує шляхи досягнення високих моральних ідеалів, можна окреслити два різних підходи щодо розуміння самої людини та її місця в житті в філософській думці другої половини XVI – першої половини XVII ст.

З одного боку, засвоївши надбання європейської Реформації та гуманістичні ідеї, українські книжники обґрунтовують потребу в здійсненні людської активності, у реалізації людиною своїх можливостей і своєї природи в земному житті (К. Транквіліон-Ставровецький, С. Зизаній, Х. Філалет, М. Смотрицький, К. Сакович та ін.); з іншого – пропагується й захищається ідея замкнутості людського життя, строгої відповідності людини візантійським і давньоруським зразкам, аскетичного способу життя й самозаглибленості (І. Вишенський, В. Суразький, Й. Княгиницький, Віталій з Дубна) [10, с. 145].

Проте можна стверджувати, що загалом українською свідомістю цього часу формулюються такі еталони життя й моделі людської поведінки, які відповідали духові та змісту національної культури. Орієнтуючись на візантійські зразки й давньоруську книжність, українські мислителі виходили з ранньохристиянської ідеї розділення земного та небесного світів, протиставлення тлінної, тілесної й нетлінної, духовної природи людини. Єдиним джерелом одкровення вважався Бог, а віра розглядалася єдиним шляхом до спасіння та істинного вищого буття.

Істинне людське життя в уявленнях українських книжників і полемістів постає як таке, що ґрунтується на принципах рівності, братерства і взаємодопомоги, тобто на тих засадах, які були вироблені в ранньохристиянських громадах і відповідали духу раннього християнства. Різке неприйняття Унії полемістами пояснювалося тим, що вона сприймалася як вираження несправжнього, зовнішнього людського об'єднання.

Гуманістична спрямованість притаманна також творам ідеологів братського руху – К. Транквіліону-Ставровецькому, С. Пекаліду, М. Смотрицькому та ін. Утвердження ідей гуманізму й Реформації в Україні в період культурно-національного відродження XVI–XVII ст. спричинило перегляд усталених стереотипів щодо сутності людини, усвідомлення людиною себе як творчої особистості, яка реалізує своє призначення в житті як через служіння Богу, так і через активну земну діяльність.

Українські гуманісти мислять людину як силу, що може змінювати світ, творити його, реалізувати свої сили і творчі потенції. При цьому у своїх цілях вона може використовувати знання, здібності, таланти, розвивати свої найкращі моральні якості. Орієнтуючись на ідеали християнського співжиття, Мелетій Смотрицький звертається до православних: «Братство любіть, Бога бійтесь, королеві честь віддавайте» – і сподівається, що люди будуть жити без «незгод, свар, немилости» [8, с. 33]. Про те саме фактично пише Стефан Зизаній, наголошуючи, що «то ест Богу наймилшая реч – жити братству вкуп» [1, арк. 38]. А необхідною умовою досконалого людського буття, на його думку, є висока моральність, джерело якої зосереджується в самій людині. До того ж людина мусить відповідати за свої вчинки в житті.

Одним із очевидних виявів гуманістичного мислення в філософській думці України другої половини XVI – першої половини XVII ст. була висока оцінка розуму людини. Українські книжники й гуманісти зазначали, що людина мусить усебічно розвивати свої здібності й таланти, повністю реалізувати себе в земному житті, для того щоб увійти в Царство небесне. Земне життя характеризувалось як передумова того, щоб людина знайшла себе й могла перетворити світ відповідно до високих духовних ідеалів. У виборі можливих шляхів реалізації людиною себе у світі перевага надавалась не аскетичному життю й чернечій аскезі, а добрим справам і вчинкам людей у реальному житті, діяльності на користь суспільства. Про це писали М. Пашковський, С. Пекалід, М. Стрийковський, Я. Щасний-Гербут, К. Транквіліон-Ставровецький, Л. Зизаній, Ю. Рогатинець. Вони виходили, по суті, з нового, ренесансного розуміння людини. Ними по-гуманістичному мислилась людська природа, призначення людини на землі, її місце в соціальному світі, захищалося право людини на задоволення земних потреб. У творчості українських гуманістів був сформульований ідеал діяльного, активного життя, метою якого є не лише вдосконалення духу, а й праця на користь суспільству [4, с. 175].

Отже, на підставі аналізу ідей видатних українських полемістів і книжників щодо розвитку й необхідності виховання в людині християнських цінностей можна стверджувати, що висока оцінка моральних добродетелей і моральних чеснот, притаманних людині, протиставлення світу зла і світу високих моральних учинків людини є загальною рисою філософської думки України другої половини XVI – першої половини XVII ст. Для досягнення Царства Божого, пише К. Транквіліон-Ставровецький, людина повинна злу протиставити добро, «зазро-

сти – зычливість, противу пихи – смиреніє, противу блуда – чистоту, противу обжерства – пост, противу вражды – покой» [9, арк. 5]. Отже, людина передусім мусить зійти на висоту християнських добродетелей і морального життя, і так вона може досягти досконалого ідеального світу. А стосунки між людьми в земному житті необхідно будувати на засадах християнської любові, терпимості, поміркованості й братерства.

Можна констатувати, що українськими книжниками та полемістами XVI–XVII ст. був сформульований свого роду етичний ідеал, на який орієнтувалася б українська людина у світі. Звісно, за своєю суттю він був утопічний, водночас це було своєрідним відображенням сутності людських взаємин, які необхідно було реалізувати в земному світі. Крім того, людині надавалася можливість організувати своє життя відповідно до такого ідеалу, дарувати щастя й радість іншим людям.

Завдяки феномену полемічної літератури кінця XVI – першої половини XVII ст., українська філософська думка збагатилася висновками щодо змісту таких важливих життєвих цінностей, як любов до ближнього, співчуття, милосердя, рівність, справедливість, людська солідарність, християнська співдружність, благочинність і допомога бідним. Моральність тут постає найвищим критерієм в оцінці людини, її життя й діянь.

Усвідомлення належності до системи християнських цінностей стимулювало виховання українською (руською) людиною в собі високих духовних і моральних якостей, а також орієнтувало її на реалізацію тих варіантів життєдіяльності, які відповідали уявленням про добродетельне християнське життя. Його основною рисою була діяльність, спрямована на зміцнення православної віри, захист православної церкви, утвердження зразків високої духовності та християнської добродетельності.

Притаманна творам українських полемістів ідеалізація часів раннього християнства й ранньохристиянських цінностей доповнюється відстоюванням цінності людського буття, духовної свободи людини, права на пошук особистого шляху до Бога, право на вибір. Отже, демонструються властиві гуманістичному мисленню принципи в розумінні сутності людських взаємин і ролі окремої особистості в досягненні людської єдності.

Література

1. Зизаній С. Казаньє святаго Кирилла, патриарха Иерусалимского о антихристе и знаках его з розширением науки против ересей розных / С. Зизаній. – Вильно, 1596. – 108 арк.
2. Острожский К. История о листрикийском, то есть о разбойническом Феррарском або Флорентийском синопде, в коротц правдиве списаная / К. Острожский //

Памятники полемической литературы. – СПб, 1903. – Кн. 3. – 1903. – С. 433–476.

3. Копыстенский З. Палинодия / З. Копыстенский // Памятники полемической литературы. – СПб, 1876. – Кн. 1. – 1876. – С. 313–1200.

4. Литвинов В.Д. Ренессансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XVI – початку XVII ст. / В.Д. Литвинов. – К. : Вид. С. Павличко «Основи», 2000. – 472 с.

5. Лист И. Потея к князю К.К. Острожскому 3 июня 1598 г. // Памятники полемической литературы. – СПб, 1903. – Кн. 3. – 1903. – С. 985–1049.

6. Скарга П. О единстве церкви божей / П. Скарга // Памятники полемической литературы. – СПб, 1882. – Кн. 2. – 1882. – С. 223–526.

7. Смотрицкий Г. Ключ царства небесного / Г. Смотрицкий. – Острог, 1587. – 24 арк.

8. Смотрицкий М. Тренос / М. Смотрицкий // Українська література XVII ст. / ред. О.В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1987. – С.67–93.

9. Транквилион-Ставровецкий К. Евангелие учительное / К. Транквилион-Ставровецкий. – Рахманов, 1619. – Ч. 1. – 1619. – 360 арк.

10. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 743 с.

Анотація

Галченко О. В. Формування системи духовних цінностей особистості на основі ідей християнського гуманізму в полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст. – Стаття.

У статті розглядаються феномен полемічної літератури й аспекти формування системи духовних цінностей особистості, які впливали на розвиток християнського гуманізму в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. Завдяки феномену полемічної літератури, українська філософська думка збагатилася висновками щодо змісту таких важливих життєвих цінностей, як любов до ближнього, співчуття, милосердя, рівність, справедливість, людська солідарність, християнська співдружність, благочинність і допомога бідним. Моральність тут постає найвищим критерієм в оцінці людини, її життя й діянь. Можна констатувати, що українськими книжниками та полемістами XVI–XVII ст. був сформульований свого роду етичний ідеал, на який орієнтувалася б українська людина у світі. Звісно, за своєю суттю він був утопічний, водночас це було своєрідним відображенням сутності людських взаємин, які необхідно було реалізувати в земному світі. Крім того, людині надавалася можливість організувати своє життя відповідно до такого ідеалу, дарувати щастя й радість іншим людям.

Ключові слова: полемічна література, особистість, християнський гуманізм, культурно-національне відродження, інтелектуальна еліта, книжники.

Аннотация

Галченко Е. В. Формирование системы духовных ценностей личности на основе идей христианского гуманизма в полемической литературе конца XVI – первой половины XVII ст. – Статья.

В статье рассматриваются феномен полемической литературы и аспекты формирования системы духовных ценностей личности, которые влияли на развитие христианского гуманизма в Украине конца XVI – первой половины XVII в. Благодаря феномену полемической литературы, украинская философская мысль обогатилась выводами относительно содержания таких важных жизненных ценностей, как любовь к ближнему, сострадание, милосердие, равенство, справедливость, человеческая солидарность, христианская содружество, благотворительность и помощь бедным. Нравственность здесь выступает высшим критерием в оценке человека, его жизни и деяний. Можно констатировать, что украинскими книжниками и полемистами XVI–XVII вв. был сформулирован своего рода нравственный идеал, на который ориентировался бы русский человек в мире. Конечно, по своей сути он был утопичен, одновременно это было своеобразным отражением сущности человеческих взаимоотношений, которые необходимо было реализовать в земном мире. Кроме того, человеку предоставлялась возможность организовать свою жизнь в соответствии с таким идеалом, дарить счастье и радость другим людям.

Ключевые слова: полемическая литература, личность, христианский гуманизм, культурно-национальное возрождение, интеллектуальная элита, книжники.

Summary

Galchynko O. V. Forming of the system of spiritual values of personality on the basis of ideas of christian humanism in polemic literature of end XVI – the first half of the XVII c. – Article.

The article discusses the phenomenon of polemical literature and aspects of the formation of the system of spiritual values of the individual, which influenced the development of Christian humanism in Ukraine of the end of XVI – first half of XVII century. Due to the phenomenon of the polemical literature of the Ukrainian philosophical thought has enriched the findings regarding the content of such important values in life, like love for others, compassion, mercy, equality, justice, human solidarity, Christian community, charity and helping the poor. The morality here is the Supreme criterion in the evaluation of a person, his life and deeds. It can be stated that the Ukrainian scribes and paulami XVI–XVII centuries was formulated a kind of moral ideal, which would be focused Russian man in the world. Of course, at its core it was utopian, at the same time it was a kind of reflection of the essence of human relationships that must be implemented in the earthly world. In addition to the person given the opportunity to organize their lives in accordance with this ideal, to give happiness and joy to others.

Key words: polemical literature, personality, Christian humanism, cultural and national revival, intellectual elite scribes.